

*Рувін С. О.,
оперуповноважений 3-го відділу
Управління стратегічних розслідувань
в Херсонській області Департаменту стратегічних розслідувань
Національної поліції України*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Розкрито важливі проблеми становлення інституту суспільної моралі в рамках транзитивного суспільства – специфічного етапу у формуванні нових засад функціонування людської цивілізації, що передбачає здійснення суттєвих трансформаційних процесів на шляху до максимального задоволення потреб як окремої людської екзистенції, так і соціальної спільноти загалом. Зважено на неоднозначність спрямованості та характеристики суттєвих рис таких змін, що впливають на стан інституту суспільної моралі, актуалізують потребу у формуванні нових правил і норм поведінки особи у соціумі.

Зазначено, що у транзитивних суспільствах, заснованих на збереженні традиціоналістської моделі світосприйняття, ширше зберігаються ті ментальні стани, які створились під активним впливом історично сформованих світоглядних і культурних традицій.

Розглянуто особливості становлення суспільної моралі транзитивного суспільства, що допомагає виявити ті характеристики, які слугують критеріями визначення суті цього феномена у філософсько-правовому вимірі. Саме вони розкривають специфічну природу суспільної моралі, здатної реально впливати на стан соціуму, спрямовувати його на досягнення максимального задоволення потреб людської екзистенції.

Доведено, що в умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі як регулятора соціальних відносин є своєрідним запобіжником, сформованим у результаті осмислення вікових традицій, що сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, котрі сформувались як посттоталітарні. Суспільну мораль розглянуто як відображення певної системи цінностей, що забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб для загального блага.

Ключові слова: транзитивне суспільство, трансформація, ментальність, суспільна мораль, інтуїція, раціональність.

Постановка проблеми. Особливості розвитку сучасної світової цивілізації полягають у тому, що формування нових структур і характеристик суспільства відбувається повсякчас: змінюються його засадничі ознаки, з'являються нові критерії його оцінки, визначаються його якісно відмінні та більш структуровані різновиди та типи. Ці процеси набувають форми постійної трансформації, коли в рамках удосконалення соціальних структур формується поступальний шлях світу до чогось нового, покращеного, що може забезпечувати максимальне задоволення потреб людської екзистенції.

Саме такі процеси становлять основу появи та існування транзитивного суспільства, в основі котрого лежить принцип змін як еволюційного, так і революційного характеру. Як

слушно заявляє вітчизняна правознавиця Л. Г. Матвєєва, «у процесі транзитиву складаються принципово нові механізми соціокультурної динаміки, що дають про себе знати як на етапі становлення, так і на етапі руйнування й розпаду цивілізаційної моделі» [4, с. 69].

Оскільки сучасному українському суспільству притаманні ознаки транзитивності, а здійснення реформ у соціально-політичній та правовій сферах реалізується у контексті трансформаційних процесів, то й вивчення світоглядних, політичних і правових феноменів, котрі їх супроводжують, набуває особливої важливості. У цьому і полягає *мета* наукової розвідки.

Значуще місце в цьому контексті посідають, зокрема, системи соціальної регуляції. До них також належить суспільна мораль. Актуальність визначення її філософсько-правового виміру не викликає жодних сумнівів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Характеристика транзитивного суспільства як особливого стану формування соціально-політичних і правових відносин на трансформаційних засадах розглядаються у наукових дослідженнях Я. Балановського, І. Гоян, О. Данильяна, О. Лук'яненко, Л. Матвєєвої, С. Орденюка, М. Пампури, А. Подп'ятнікової, А. Супрун, О. Федик, Н. Щербакової.

Питання сутності та місця суспільної моралі у процесі становлення сучасного українського суспільства досліджуються у працях В. Бойченка, О. Грищук, Т. Грицай, В. Костицького, В. Надурака, О. Омельчука, І. Припхан, І. Сердюка, О. Фонарюк, Ю. Шайгородського.

Однак, основна увага у цих пошуках спрямовується на визначення загальнотеоретичних проблем аналізу соціальних і правових феноменів, а філософсько-правовий контекст у роботах перелічених науковців практично відсутній. Це актуалізує необхідність досліджень філософсько-правового виміру суспільної моралі транзитивного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Транзитивний стан суспільства розглядається вченими – філософами, політологами, соціологами та правознавцями – як певний етап розвитку суспільства, що охоплює трансформацію усіх чи більшої частини соціальних інститутів. Водночас зазначається про неоднозначність спрямованості цих процесів. Відтак можна погодитись із дослідницею транзитивних соціальних процесів, українською правознавицею Л. Г. Матвєєвою у тому, що «кожен транзитивний період закономірно породжує як негативні, так і позитивні тенденції суспільного загалом і правового, зокрема, розвитку» [4, с. 27]. Вітчизняний дослідник проблем транзитивного суспільства О. М. Лук'яненко намагається узагальнити підходи до характеристики транзитивного суспільства у соціаль-

но-філософському вимірі, зводячи ознаки цього феномена до таких: перетворення соціальних інститутів і структур, зміна традиційних засад суспільного життя, одночасна зміна соціальної системи, типу людини та культури суспільства, зміни духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку [3, с. 32]. Як бачимо, у такому аналізі наявна констатація особливих характеристик транзитивного суспільства, до яких можна віднести й українське, що формують умови становлення важливих принципів суспільної моралі, надаючи цим процесам філософського та правового осмислення.

Л. Г. Матвєєва розглядає феномен транзитивного суспільства не просто як «певний етап розвитку суспільства, що характеризується суттєвою трансформацією усіх або більшості соціальних інститутів, цінностей та норм, які зумовлюють виникнення нових соціальних структур та змін в організації управління суспільством», але й пропонує конкретний перелік ознак, які супроводжують це явище. До них дослідниця відносить такі, як соціальна фрустрація, маргіналізація населення, масові заворушення, акції протесту, зміни ідентичності індивіда, трансформація соціальних інститутів, що охоплює їх зникнення, виникнення, деформацію, удосконалення, зміни в організації управління суспільством [4, с. 15]. На нашу думку, саме такі характеристики, наявні в сучасному українському суспільстві. Вони здатні значно впливати на стан суспільної моралі, її трансформацію в напрямі формування нових правил і норм поведінки особи у соціумі.

Якщо ми говоримо про особливості функціонування сучасного транзитивного суспільства в українських реаліях, то мусимо ствердити про прояв у ньому як прогресивних, так і регресивних характеристик. Зазначаючи, що «за цивілізаційним спрямуванням суспільна транзиція може бути прогресивною (удосконалення суспільного ладу, державного механізму, правового життя загалом, утвердження верховенства права, правових основ діяльності держави та розширення обсягу прав і свобод людини) і регресивною (деформація правової системи та негативні дисфункціональні зміни у державі)», Л. Г. Матвєєва звертає увагу на «нелінійну модель суспільної транзиції, що примхливо поєднує як прогресивні, так і регресивні зміни у соціальній, державній та правовій організації суспільства» [4, с. 14]. З огляду на характеристику сучасного стану українського суспільства, можна ствердити, що саме такі ознаки проявляються у його теперішньому функціонуванні. І це, відповідно, не може не відобразитися на ступені розвитку наявної системи суспільної моралі.

Для визначення особливостей транзитивних процесів, що реально здійснюються в українському суспільстві, на нашу думку, варта уваги позиція вітчизняного науковця С. С. Орденюка. Він досліджує особливості розвитку транзитивних суспільств в умовах глобалізації, причому особливу увагу звертає на так звані «не західні» транзитивні суспільства, до яких слід віднести і українське. «Захисна стратегія локальних культур передбачає розробку рішень та продукування ідеологем для формування ментальних бар'єрів із метою запобігання інтегративним процесам або нівелювання їхнього впливу, – зазначає С. С. Орденюк. Такий підхід суперечить західній місіонерській традиції інтеграції та відповідній моделі соціокультурної експансії, що іменується глобалізацією. Неприйнятним для західного світу у цій ситуації є те, що «не західні» транзитивні суспільства, діючи у подібний

спосіб, чинять опір наддержавній глобальній політиці і мають винятково партикулярні цілі, національні або регіональні інтереси, використовуючи при цьому інтегративні інструменти глобалізації» [8, с. 58]. Такі висновки дають змогу краще зрозуміти специфічний прояв суспільної моралі у транзитивних суспільствах, заснованих на збереженні традиціоналістської моделі світосприйняття, що захищає ті ментальні стани, котрі витворювались під активним впливом історично сформованих світоглядних і культурних традицій.

Зазначимо, що у цьому неабияку роль виконує традиціоналістська форма суспільної свідомості, котра, на думку С. С. Орденюка, «нездатна без деформацій асимілювати на ментальному рівні релятивістську спрямованість сучасних соціокультурних установок». Основними характерними ознаками такої свідомості розглядаються протиставлення новим цінностей минулого, догматизм та емоційна забарвленість [8, с. 59].

Л. Г. Матвєєва вважає, що «особливості правотворення у транзитивному суспільстві зумовлені суспільною транзицією: швидкоплинною і часто не прогнозованою соціальною ситуацією у транзитивному суспільстві, що вимагає оперативної зміни правових норм, з одного боку – врегулювання раніше відсутніх суспільних відносин, з іншого – скасування застарілих правоположень; за недосконалої законодавства спостерігається його витіснення іншими формами права, а подекуди – й правосвідомістю; на правотворчість впливає перехідний стан держави, яка попри все залишається найважливішим творцем норм права; суспільна транзиція зумовлює зміни в ієрархії джерел права, і, відповідно, у способах правотворчості» [4, с. 22]. Така позиція відображає правовий вимір транзитивного суспільства, в рамках якого формуються особливі характеристики функціонування суспільної моралі.

Для філософсько-правового осмислення феномена суспільної моралі у транзитивному суспільстві, до якого слід віднести й українське суспільство, важливо сформулювати чітке визначення поняття цього явища. Звернемо увагу на дефініцію, закріплену Законом України «Про захист суспільної моралі». Відповідно до абз. 11 ч. 1 ст. 1 цього Закону, «суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість» [9]. Не можна не погодитись із думкою українського правознавця О. М. Омелючка, котрий розглядає суспільну мораль як «таку сферу моральної регуляції, яка вміщує прийняті у певному суспільстві та зорієнтовані на досягнення спільного (колективного) блага цінності, правила поведінки, їх відбиток у свідомості людей і відповідні поведінкові стандарти (моделі поведінки), які формуються на основі відповідних цінностей і норм, а також володіє засобами колективного осуду аморальних вчинків членів конкретного соціуму» [7, с. 58].

Розглядаючи особливості становлення суспільної моралі транзитивного суспільства, можна виокремити низку характеристик, котрі слугують критеріями визначення суті цього феномена у філософсько-правовому вимірі. Саме вони розкривають специфічну природу суспільної моралі, здатної реально впливати на стан соціуму, спрямовувати його на досягнення мети – максимального задоволення потреб людської екзистенції. Передусім варто наголосити на значенні орієнтації сформованих у суспільстві в результаті нагромадження емпіричного

досвіду різних поколінь та закріплених у народній традиції на рівні ментальних і культурних стереотипів правил поведінки на досягнення загального блага, сповідування тих ціннісних орієнтирів, котрі стосуються не окремої особи, а суспільства загалом чи бодай певної його частини. З огляду на наведене, можна сформулювати твердження про те, що у вирішенні важливих проблем суспільного розвитку суспільна мораль тяжіє до застосування тих принципів, котрі ґрунтуються на констатації превалювання значення думки більшості.

В умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі як регулятора соціальних відносин, на нашу думку, виконує роль своєрідного запобіжника, сформованого внаслідок осмислення вікових традицій, сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, котрі сформувались як посттоталітарні, до яких належить і українське суспільство.

Важливо також зазначити, що для успішного функціонування суспільної моралі як регулятора поведінкової діяльності людини слід досягати того стану, коли вона спиратиметься на інституціональні структури за посередництва організаційно та процедурно підтримуваних постанов. Передусім слід звернути увагу на роль у цьому держави, котра повинна імплементувати сформовані на засадах пошанування традицій моральні правила та приписи, що виступають надбанням емпіричного досвіду поколінь. «Якщо деталізувати поняття відкритості системи суспільної моралі, – зазначає вітчизняний дослідник проблем суспільної моралі В. В. Надурак, – то воно означає, по-перше, наявність її тісного зв'язку з іншими явищами природного та суспільного буття; по-друге, існування певного впливу однієї системи суспільної моралі на іншу, внаслідок чого вони теж зазнають змін» [6, с. 64].

Суспільну мораль слід розглядати як відображення певної системи цінностей, котра забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб задля загального блага. Важливим фактором існування таких процесів виступає, зокрема, панівна у суспільстві стабільність. Завдяки цьому громадяни усвідомлюють те, що завдяки діяльності відповідних інститутів суспільство здійснює все необхідне для захисту своїх членів від внутрішніх і зовнішніх ризиків. Гарантом такої стабільності стає упорядкованість соціального середовища, що виражається у правосумісності суспільних відносин, яку забезпечують відповідні органи державної влади та різноманітні суспільні інститути. У цьому розумінні актуальною проблемою функціонування суспільної моралі виступає правовий захист суспільної моралі. Як зазначає українська правознавиця Т. Грицай, «правовий захист суспільної моралі як міжгалузевий інститут є сукупністю норм, що належать різним галузям права, але мають однакову правозахисну спрямованість, з огляду на спільність об'єкта такого захисту – відносин, що складаються щодо реалізації вимог, принципів, настанов суспільної моралі в соціумі. При цьому правовою основою цього міжгалузєвого інституту є відповідні норми конституційного права як база для конкретизації правових засобів захисту суспільної моралі в галузевому законодавстві України» [2, с. 18].

Варто зважити на те, що у вітчизняній правознавчій науці акцентують на факторах, котрі формують основи суспільної моралі, ставши моральними засадами суспільства. Так, скажімо, аналізуючи проблеми становлення суспільної моралі в умовах транзитивного суспільства сучасної України з пози-

ції права, вітчизняний правознавець О. П. Білан вважає, що до моральних засад суспільства слід віднести «ті моральні норми, які: (1) знайшли своє нормативне закріплення у формі конкретизованих цивільноправових положень; (2) знайшли своє закріплення у формі цивільноправових принципів; (3) не знайшли свого законодавчого закріплення та існують у формі відповідних моральних регуляторів суспільної поведінки. Зокрема, до перших можна віднести положення Закону України «Про суспільну мораль» та інші законодавчі акти, які закріплюють в своїх положеннях норми моралі; до других – такі морально-правові імперативи, як справедливість, добросовісність та розумність (ст. 3 ЦК України); до третіх – не закріплені в законодавстві, але наявні в суспільстві морально-етичні правила поведінки. Як вбачається з наведеного, перша та друга групи є тими моральними нормами, які можуть піддаватись юридикації та бути закріпленими у цивільному законодавстві, а третя – ні» [1, с. 8]. Така позиція чітко фіксує правовий вимір розуміння феномена суспільної моралі.

Дослідник морально-етичних процесів у правовій практиці О. М. Омельчук вважає, що у визначенні сутності суспільної моралі слід застосовувати широкий підхід, за якого «суспільна мораль не може вичерпуватися у своїй структурі лише системою правил поведінки, але також містить уявлення про відповідні цінності, правила поведінки (тобто сегмент свідомості, оскільки передбачає необхідність осмислення таких правил) і відповідні їм зразки, моделі поведінки [7, с. 58].

У процесі осягнення філософської природи феномена суспільної моралі, на нашу думку, варте уваги дослідження українського філософа В. В. Надурака, котрий розглядає концепцію двопроекторності моральних суджень, вирізняючи два типи моральних рішень – інтуїтивний та раціональний. Раціональні моральні рішення, на його думку, ґрунтуються не на інтуїтивній реакції, а на свідомо обраних правилах, принципах і нормах. «Такого роду рішення можуть, наприклад, прийматись у ситуаціях, для яких не існує готових інтуїтивних рішень, наприклад, у випадках, пов'язаних з новими сферами суспільної реальності (зокрема, сьогодні такі ситуації виникають у сфері робототехніки, екології, біотехнологій тощо). Людина, усвідомлюючи невідповідність інтуїтивних реакцій на такі ситуації, вдається до раціонального пошуку нових норм. Причиною таких рішень також може бути прагнення змінити свою поведінку, ґрунтуючи її на нових етичних засадах. У такому випадку людина вдається до гальмування інтуїтивної реакції та свідомо обирає норму чи принцип, на якій ґрунтуватиметься її поведінка», – зазначає В. В. Надурак [5, с. 74].

Висновки. Отже, в результаті дослідження філософсько-правового виміру соціальної моралі транзитивного суспільства можна сформулювати такі висновки: а) транзитивний стан суспільства слід розглядати як певний етап розвитку соціуму, що передбачає трансформацію усіх чи більшої частини соціальних інститутів; б) особливості функціонування сучасного транзитивного суспільства в українських реаліях фіксують прояв у ньому як прогресивних, так і регресивних характеристик; в) у становленні транзитивного суспільства значну роль виконує наявність традиціоналістської форми суспільної свідомості, характерними ознаками якої є протиставлення новим цінностям цінностей минулого, догматизм та емоційна забарвленість; г) аналіз основних особливостей формування засад суспільної моралі транзитивного суспільства свідчить

про зростання значення орієнтації сформованих у суспільстві в результаті нагромадження емпіричного досвіду різних поколінь та закріплених у народній традиції на рівні ментальних і культурних стереотипів правил поведінки на досягнення загального блага, сповідування тих ціннісних орієнтирів, котрі стосуються не лише окремої особи, а суспільства загалом. Чи бодай певної його частини; д) суспільна мораль тяжіє до використання тих принципів, які ґрунтуються на констатації превалювання значення думки більшості у вирішенні важливих проблем суспільного розвитку; е) в умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі виконує роль запобіжника, сформованого в результаті осмислення вікових традицій, сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, що сформувались як посттоталітарні; є) для успішного функціонування суспільної моралі як регулятора поведінкової діяльності людини слід досягати такого стану, коли вона спиратиметься на інституційні структури за посередництва організаційно та процедурно підтримуваних постанов; ж) суспільну мораль слід розглядати як відображення певної системи цінностей, котра забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб для загального блага. Важливим фактором цього виступає стабільність, гарантом якої стає упорядкованість соціального середовища, що виражається у правосумісності суспільних відносин, яку забезпечують відповідні органи державної влади та різноманітні суспільні інститути.

Література:

1. Білан О. П. Основні кваліфікуючі ознаки правочинів, які порушують моральні засади суспільства. *Форум права*. 2018. № 53 (5). С. 6–12. URL: https://forumprava.pp.ua/files/006-012-2018-5-FP-Bilan_3.pdf
2. Грицай Т. О. Соціальна мораль як об'єкт правового захисту. *Соціологія права*. 2016. № 3. С. 17–20.
3. Лук'яненко О. М. Контури транзитивного суспільства: нові контексти та інтерпретації. *Scientific Journal Virtus*. 2018. № 28. С. 30–33.
4. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2016. 42 с.
5. Надурак В. В. Два типи моральних рішень. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 66–78.
6. Надурак В. В. До питання відкритості системи суспільної моралі. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. № 6. С. 64–70.

7. Омельчук О. М. Вплив моралі на регулювання поведінки людини і суспільних відносин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 3. С. 55–59.
8. Орденів С. С. Соціальна лімінальність як стаціонарний стан транзитивних суспільств глобалізованого світу. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 1 (29). С. 55–66.
9. Про захист суспільної моралі: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.

Ruvn S. Philosophical and legal dimension of social morality of transitive society

Summary. The article reveals important problems of formation of the institution of public morality within the framework of a transitive society, which is seen as a specific stage in the formation of new foundations for the functioning of human civilization, involves the implementation of significant transformation processes on the way to the maximum satisfaction of the needs of both individual human existence and the social community as a whole.

There is an ambiguity of orientation and characteristics of significant features of such changes that affect the state of the institution of public morality, cause the need to develop new rules and norms of behavior in society.

It is noted that in transitive societies based on the preservation of the traditionalist model of worldview, the mental states that were created under the active influence of historically formed worldviews and cultural traditions are more widely preserved.

The peculiarities of the formation of the social morality of a transitive society are considered, which helps to identify those characteristics that serve as criteria for determining the essence of this phenomenon in its philosophical and legal dimension. It is they who reveal the specific nature of social morality, which can really influence the state of society, direct it to achieve maximum satisfaction of the needs of human existence.

It is proved that in a transitive society the factor of public morality as a regulator of social relations is a kind of safeguard, formed as a result of understanding the age-old traditions, helps to preserve ethno-national and mental characteristics of those communities that were formed as post-totalitarian. Public morality is seen as a reflection of a certain system of values that ensures the coordination of private interests of individuals in the name of the common good.

Key words: transitive society, transformation, mentality, public morality, intuition, rationality.